

تحلیل ابعاد و مؤلفه‌های اعتقادی سبک زندگی اسلامی در آموزه‌های رضوی

ثریا قطبی^۱
اصغرهادوی^۲
اکبر رهنما^۳
فاطمه باغانی^۴

چکیده

هدف: هدف پژوهش حاضر تحلیل ابعاد و مؤلفه‌های اعتقادی سبک زندگی اسلامی در آموزه‌های رضوی بوده است. **روش:** روش تحقیق، توصیفی-تحلیلی و جامعه‌تحقیق، متنی و شامل روایات امام رضا(ع) است. **یافته‌ها:** بُعد اعتقادی سبک زندگی در روایات امام رضا(ع) با مجموع ۲۲۹۰ مضمون روایت، دارای مؤلفه‌های خداباوری، راهنماشناسی و آخرت‌باوری است. در میان مؤلفه‌های بُعد اعتقادی، شناخت ائمه(ع) و آشنایی با زندگی آنان با ۱۴۵۹ مضمون روایت، بیشترین میزان فراوانی را به خود اختصاص داده که نشان از اهمیت ویژه آن در شیوه زندگی انسان دارد. **نتیجه‌گیری:** سبک زندگی مبین نظام باورها، نگرش‌ها و ارزش‌های انسان است و اصول اعتقادی به عنوان شالوده دین اسلام در لایه‌های زیرین شناخت قرار گرفته و در چگونگی شکل‌گیری سبک زندگی انسان تأثیر انکارناپذیر دارد.

واژگان کلیدی: سبک زندگی، اعتقادی، خداباوری، راهنماشناسی، آخرت‌باوری، روایات امام رضا(ع).

◇ دریافت مقاله: ۹۲/۱۲/۱۵؛ تصویب نهایی: ۹۳/۰۵/۲۰.

۱. دکترای علوم قرآن و حدیث؛ استادیار دانشگاه شاهد(نویسنده مسئول)/ آدرس: تهران، بزرگراه خلیج فارس، روبه‌روی حرم امام خمینی(ره)، دانشگاه شاهد، دانشکده علوم انسانی/ نمابر: ۵۱۲۱۲۴۰۱ / Email: sghotbi@shahed.ac.ir
۲. سطح چهار حوزه و استادیار دانشگاه شاهد.
۳. دکترای علوم تربیتی؛ استادیار دانشگاه شاهد.
۴. دانشجوی دکتری رشته علوم قرآن و حدیث دانشگاه مذاهب اسلامی.

الف) مقدمه

سبک زندگی مهم‌ترین نشانه‌ تمایز فرهنگی در میان جوامع بشری است. این مفهوم همچون سایر مفاهیم مدرن، ذیل گفتمان تجدد مطرح شده و نظامواره‌ هندسه رفتار بیرونی افراد، خانواده‌ها و جوامع را با هویت متمایز شکل می‌دهد. سبک زندگی را می‌توان مجموعه رفتارهای قابل مشاهده و بیان‌گرایانه دانست که بُعد عینی و کمیّت‌پذیر شخصیت آدمی را تشکیل داده و با انعکاس طیف کاملی از ارزشها و عقاید، الگوهای فرهنگی، رفتاری و عاداتی را در بر می‌گیرد که افراد به طور روزمره در زندگی فردی و اجتماعی خود به کار می‌گیرند (رضایی، ۱۳۸۹). این مفهوم بیش از آنکه به شناخت و عواطف فرد به صورت سازه‌های ذهنی نظر داشته باشد، رفتارها را به صورت عینی و مشهود مورد مطالعه قرار می‌دهد (کاویانی، ۱۳۹۱: ۱۶). سبک زندگی اسلامی از آن جهت که سبک است، به رفتار می‌پردازد و از آن جهت که اسلامی است، با شناخت و عواطف مرتبط است (همان: ۱۸). نظامواره سبک زندگی تبیین‌کننده کم و کیف باورها، ارزشها، اغراض، نیات، معانی و تفاسیر افراد در اعمال روزمره‌شان است. (فاضل قانع، ۱۳۹۲: ۹)

نکته حائز اهمیت در شکل‌گیری سبک زندگی آن است که به لحاظ نظری، معلول باورها و ارزشها است. جهان‌بینی مادی، سبک زندگی خاصی را پدید می‌آورد؛ همان‌طور که جهان‌بینی الهی با دارا بودن ارزشهای متعالی، سبک خاص دیگری از زندگی را شکل می‌دهد. (شریفی، ۱۳۹۱: ۳۳)

اصول اعتقادی شامل باور به یگانگی خداوند، نبوت و آخرت، بنیادی‌ترین محور تعالیم اسلام و زیربنای نظامواره اندیشه انسان را تشکیل می‌دهد. جهان‌بینی الهی، رفتار و گفتار انسان را تنظیم کرده، مانند فرمان اتومبیل که با چرخیدن خود جهت حرکت اتومبیل را تعیین می‌کند، شیوه زندگی فرد را تحت تأثیر خود قرار می‌دهد.

باور به اینکه هیچ موجودی جز خداوند استقلال ذاتی ندارد، اتکای انسان به غیر خدا را در مناسبات فردی و اجتماعی از بین می‌برد. چنین کسی در مواجهه با ناملایمات زندگی، احساس تنهایی یا نومیدی نمی‌کند. کسی که خداوند را غنی مطلق بداند، برای رفع نیازهای مادی از جمله: مسکن و وسیله نقلیه، عزت نفس خود را زیر پا نمی‌گذارد. آگاهی از صفات الهی مانند عالم غیب بودن، موجب می‌شود که انسان همواره خدا را ناظر بر اعمال خویش ببیند. چنین کسی برای پر کردن اوقات فراقت خود گرفتار گناهان زبانی مانند غیبت و تمسخر نمی‌شود و در معاشرت با جنس مخالف، تابع مقررات خاص دین است. باور به غایتمداری جهان خلقت، موجب می‌شود که انسان خود را از گرفتار آمدن به چنگ هوای نفس رهانیده و از لذت‌جویی افراطی در خوراکی‌ها، پوشیدنی‌ها و شهوات نفسانی که زندگی وی را به تباهی می‌کشاند، رها شود. همچنین باعث می‌شود تا با عبودیت خداوند، تلاوت قرآن، سحرخیزی و روزه‌داری به خصوص

تحلیل ابعاد و مؤلفه‌های اعتقادی سبک زندگی ... ♦ ۴۳۷

در ماه رمضان، برای دستیابی به مقصود که همان هدف اعلاّی زندگی است، تلاش کرده، سبک زندگی خود را به گونه‌ای تنظیم کند که در مسیر تکامل قرار گیرد.

نظر به اینکه معصومین(ع) اسوه نیکو و روش زندگی آنان بهترین شیوه و تأسی به ایشان نجات‌بخش زندگی انسان است، بازخوانی قرآن و متون روایی به منظور شناسایی و تحلیل ابعاد و مؤلفه‌های اعتقادی سبک زندگی، اساسی‌ترین گام برای رسیدن به سعادت دنیوی و اخروی محسوب می‌شود. امام علی(ع) در بیان لزوم متابعت از سبک زندگی اهل بیت(ع) می‌فرماید: «به اهل بیت پیامبران بنگرید و راه آنان را ببوید و از پی آنان حرکت کنید؛ زیرا آنان هرگز شما را از راه راست خارج نمی‌کنند و هرگز شما را به تباهی نمی‌کشاند. هر گاه آنان باز ایستادند، شما نیز بازایستید و هر گاه آنان برخاستند، شما نیز برخیزید. از آنان پیشی نگیرید که گمراه می‌شوید و از آنان عقب‌نمانید که هلاک می‌شوید». (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۳۴، ۸۲)

از این رو، پژوهش حاضر با مبنا قرار دادن روایات امام رضا(ع) و با توجه به نقش بنیادین باورها در شکل‌گیری سبک زندگی، بر آن است تا ابعاد و مؤلفه‌های اعتقادی سبک زندگی در کلام امام رضا(ع) را مورد بررسی قرار دهد. برای شناسایی ابعاد و مؤلفه‌ها ابتدا مروری بر پیشینه تحقیق خواهیم داشت؛ سپس روش پژوهش و تعاریف مفهومی بیان خواهد شد و در ادامه، یافته‌های به دست آمده از تحلیل روایات و نتایج حاصل از آن، ارائه خواهد شد.

ب) تعاریف مفهومی

سبک زندگی اسلامی: کنش و رفتار مطابق با آموزه‌های اسلامی است؛ به طوری که منش اسلامی در وجود فرد به عنوان یک نظام معنایی پایدار شده و در همه شئون، رفتار و کردار مسلمانان نمود یابد. (احمدی، ۱۳۹۱)

مؤلفه‌های اعتقادی: به مفاهیم درونی شده‌ای اشاره دارد که خود مستقیماً وظیفه رفتاری نیستند، اما در لایه‌های زیرین شناختی و عاطفی حضور دارند و به صورت خودآگاه یا ناخودآگاه نقش تعیین‌کننده‌ای در رفتارهای انسان دارند. (همان: ۲۱)

ج) پیشینه پژوهش

جوادی آملی(۱۳۹۱) در «مفاتیح الحیاه» با تکیه بر روایات ائمه(ع)، به استخراج و استنباط اصول و مبانی‌ای پرداخته است که در معنا بخشی به زندگی انسان کارآمدند. مباحث این کتاب ناظر به رفتار، گفتار و حتی نیت‌هایی است که توجه به آنها مناسبات فردی، اجتماعی و زیست‌محیطی انسان را تنظیم و تصحیح می‌کند.

کاوایانی (۱۳۹۱) در پژوهش خود با عنوان «سبک زندگی اسلامی و ابزار سنجش آن» از مدل تجویزی قرآن و با روش‌شناسی روان‌سنجی و روان‌شناسی به موضوع سبک زندگی پرداخته، گزارشی از دو نوع پژوهش را ارائه کرده است. نوع اول، حاکی از استکشاف و شکل‌دهی یک مدل تجویزی برای سبک زندگی اسلامی و نوع دوم، حاکی از ساخت و روان‌سنجی آزمون سبک زندگی اسلامی است. وی در مدل تجویزی به این موضوع پرداخته است که سبک زندگی اسلامی چگونه شکل می‌گیرد، بر چه نگرشهایی مبتنی است و منجر به چه رفتارهایی در ابعاد مختلف زندگی خواهد شد و در آزمون سبک زندگی، این موضوع را مورد بررسی قرار داده است که افراد و گروهها چه مقدار دارای سبک زندگی اسلامی هستند و در کدام مؤلفه قوت بیشتر و در کدام یک قوت کمتری دارند.

احمدی (۱۳۹۱) در پژوهش خود با عنوان «تحلیل گفتمان سبک زندگی دینی در اندیشه مقام معظم رهبری» که با روش تحلیل گفتمان صورت گرفته است، به گفتمان اصول‌گرایی به عنوان گفتمان کلی رهبری اشاره و دالهای گفتمان سبک زندگی اسلامی را بیان کرده است.

ولی‌زاده (۱۳۹۲) در تحقیق خود با عنوان «ضرورت ارائه تعریف بومی اسلامی - ایرانی از سبک زندگی ایرانی» نشان داده است که ریشه اصلی اختلاف ماهوی در تعریف از زندگی در فرهنگ خودی و غرب، وجود تضاد در جهان‌بینی و تفسیر و خوب و بد زندگی و تضاد در فلسفه و هدف غایی است.

د) روش انجام پژوهش

تحقیق حاضر از نوع کتابخانه‌ای - اسنادی و با روش توصیفی - تحلیلی است. در مرحله آماده‌سازی و سازماندهی روایات امام رضا(ع)، مسند آن حضرت مورد بررسی قرار گرفت و در راستای اهداف و سؤالات تحقیق، مجموعه پیامهایی که با کمک آنها می‌توان به سؤالات تحقیق پاسخ داد، جمع‌آوری شد و در مرحله بررسی پیام، عملیات رمزگذاری انجام گرفت. واحد تحلیل مضمون که واحدهای معنادار موجود در جملات روایات امام رضا(ع) بود، جمله به جمله مطالعه و کدگذاری شد و بر اساس محتوای مرتبط با موضوع، شباهتها و تمایزهای آن طبقه‌بندی صورت گرفت. مؤلفه‌های ملاک با در نظر گرفتن جامعیت(در بر گرفتن تمام واحدها) و مانعیت(واحدهای جداکننده از سایر مؤلفه‌ها) در راستای هدف تحقیق تعیین شد و در نهایت، با برقراری ارتباط بین طبقات، تم اصلی فراهم آمد. در مرحله پردازش نیز به بحث و تفسیر نتایج پرداخته، برای تجزیه و تحلیل یافته‌ها، از جدول تحلیل محتوا، آمار توصیفی و تحلیل‌های کیفی استفاده شد.

هـ) یافته‌های تحقیق

تأمل در روایات امام رضا(ع) نشان می‌دهد که ابعاد اعتقادی سبک زندگی اسلامی شامل مؤلفه‌های خداباوری، راهنماشناسی و آخرت‌باوری است.

۱. خداباوری

مؤلفه‌های خداباوری بُعد اعتقادی سبک زندگی در روایات امام رضا(ع)، شامل باور به توحید، معرفت الهی، افعال، اسما و صفات پروردگار، اثبات وجود خدا و کلام الهی به شرح ذیل بیان شده است:

یک) توحید

بنیادی‌ترین اصل اعتقادی، توحید است. امام رضا(ع) توحید را نصف دین (عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱: ۲۸) و سؤال از آن را اولین پرسش پس از مرگ ذکر می‌فرماید (همان: ۳۸۵). در روایات امام رضا(ع) تأکید شده که توحید کمال معرفت است (همان: ۲۲) و خداوند پاداش موحدان را بهشت قرار داده است (همان: ۴۴). تعبیر «مذنبوا أهل التوحید لا یخلدون فی النار و یخرجون منها و الشفاعة جائزه لهم» (همان، ج ۲: ۴۹۶) از امام رضا(ع)، حاکی از پاداش شفاعت است که از سوی پروردگار شامل حال افراد موحد می‌شود؛ در مقابل، کسانی که به یگانگی خداوند اعتقاد ندارند، بر خلاف سایرین، بدون محاسبه وارد دوزخ می‌شوند (همان، ج ۱: ۴۲). نکته حائز اهمیت در موضوع توحید آن است که گستره سخن از این اصل اعتقادی باید در حد شناخت مخاطبان باشد و از گفتن کلام ناآشنا (همان: ۳۸) و نیز تشبیه خداوند به خلق (همان: ۲۹) در توصیف پروردگار پرهیز شود و تنها به وصفی اکتفا شود که خداوند خود را به آن وصف کرده است. (همان)

دو) معرفت الهی

برای تحقق معرفت، دو نوع شناخت متصور است. اول، شناخت حضوری که بدون وساطت مفاهیم ذهنی است و دیگری، شناخت حصولی که به وسیله مفاهیم عقلی حاصل می‌شود. امام رضا(ع) معرفت خدا را سرآغاز دین (همان: ۲۲)، رأس علم (همان: ۴۵) و اولین عبادت (همان، ج ۲: ۱۲۱) معرفی کرده‌اند که البته شناخت خویشتن (همان، ج ۱: ۱۰)، آگاهی از عناصر آفرینش (همان: ۱۰ و ۱۵) و تنوع موجودات (همان: ۴۳) برخی از راههای این معرفت است. در مقابل، کثرت گناهان به عنوان عامل بازدارنده معرفت پروردگار محسوب می‌شود. (همان، ج ۲: ۷۲)

سه) افعال الهی

فاعل حقیقی در همه افعال خداست. هر فعلی که در عالم هستی تحقق یابد، با حذف جنبه‌های نقص و جهات عدمی، فعل خداوند سبحان است (طباطبایی، ۱۳۸۸: ۸). ابتلا از افعال الهی به معنای آزمودنی است که در آن آزمایش‌شونده، نهان خویش را نمایان می‌سازد. اگر چه باور به اینکه ابتلا نوعی امتحان الهی با دادن

۴۴۰ مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی ۶۰

محنت و درد و محدودیت در اعطای نعمت به منظور آشکار شدن درون انسانها و مشخص شدن فرد قابل و شایسته است و چنین باوری در جای خود می‌تواند انسان را در اتخاذ شیوه رفتاری متناسب یاری رسانده تا از بیتابی و ناسپاسی پرهیز کرده و تسلیم امر پروردگار باشد؛ اما با این حال، بنا به فرموده امام رضا(ع) تنها تعداد محدودی در آزمون الهی موفق می‌شوند. (عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱: ۳۳۷)

بدا از دیگر افعال الهی به معنای پدیدار کردن امری برای مردم است که در گذشته برایشان پنهان بوده؛ البته خداوند آن را از ازل می‌دانسته، ولی برای مدتی آن را از مردم مخفی کرده است. امام رضا(ع) باور به بدا توسط همه انبیای الهی را امری مسلم و قطعی می‌داند (همان: ۲۹). مشیت و اراده خداوند (همان: ۳۶)، قضا و قدر الهی (همان: ۲۰، ۲۲، ۳۳، ۳۴، ۴۲۱) و محو و اثبات (همان: ج ۲: ۴۶۴)، برخی از افعال الهی است که باور به آن در چگونگی زندگی فرد مسلمان تأثیر گذار بوده و در فرمایشهای امام رضا(ع) مورد توجه واقع شده است.

چهار) اسما و صفات الهی

از آنجا که سنخ وجودی خداوند با انسانها متفاوت است و او واجب‌الوجود و ما ممکن‌الوجود هستیم، از این رو شناخت حقیقی ذات خداوند برای موجودات امکانی ممکن نیست؛ اما اسما و صفات الهی که معرف ذات خداوندند، تا حدی ما را با واقعیت وجودی پروردگار آشنا می‌سازند.

بر اساس آموزه‌های رضوی، توصیف خداوند توسط بندگان باید به همان وصفی صورت پذیرد که پروردگار، خود را بدان متصف کرده (همان: ج ۱: ۱۷)، همچنین توصیف نادرست پروردگار، افترای بزرگ بر خداوند محسوب شده (همان: ۳۳۲) باعث گمراهی خواهد شد (همان: ۲۲). حال این سؤال مطرح است که چه ضرورتی بر اسم داشتن خداوند وجود دارد؟ امام رضا(ع) دارای اسم بودن خداوند را موجب شناخته شدن او و راهی برای خواندن پروردگار به هنگام عبادت و ابتلا ذکر می‌فرماید (همان: ۱۲). تعبیر «أول ما اختار لنفسه العلی العظیم» نشان‌دهنده آن است که اولین اسمی که خداوند برای خود اختیار نمود «العلی العظیم» بوده است (همان: ۱۲). با توجه به ابهاماتی که در مورد اسم اعظم الهی وجود دارد، امام رضا(ع) نزدیکی بسم‌الله به اسم اعظم را بیشتر از نزدیکی سیاهی چشم به سفیدی آن می‌داند. (همان: ج ۲: ۳۱۰، ج ۳۰: ۳۰)

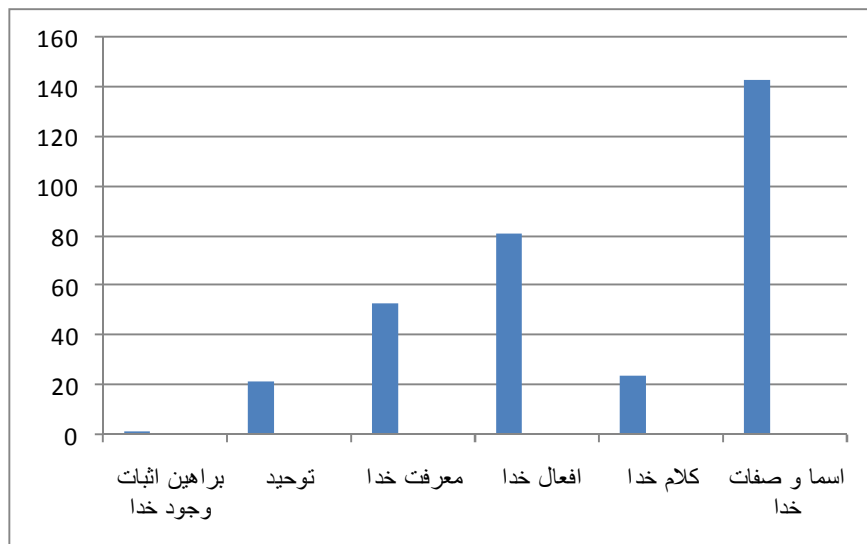
با توجه به اینکه شناخت حضوری و حصولی کنه ذات خداوند برای انسان ممکن نیست و تعطیل کردن شناخت خداوند از منظر شرع و عقل جایز نیست، بهترین راه خداشناسی، آگاهی یافتن از صفات الهی است. صفات الهی، مفاهیم کمالیه و عین ذات حق تعالی است که پذیرش آن مستلزم هیچ گونه تکثیری در ذات پروردگار نیست. در اینجا لازم است گفته شود که تفاوت میان اسم و صفت الهی در روایات امام رضا(ع) به اعتبار ذهن و لفظ است. به عبارت دیگر؛ اسم خداوند همان ذات باری تعالی به انضمام صفت الهی می‌باشد. بر این مبنا، برجسته‌ترین صفات ثبوتیه خداوند در روایات امام رضا(ع) در بر گیرنده صفاتی همچون: قدیم، سمیع، بصیر (همان: ج ۱: ۳۱)، قادر (همان: ج ۳۶۸: ۲: ۴۸۲)، غنی (همان: ج ۱: ۳۷)، نور (همان: ۳۰)

تحلیل ابعاد و مؤلفه‌های اعتقادی سبک زندگی ... ۴۴۱

۲۵۷:۲ ج ۷۴، عفو(همان، ج ۲: ۴۹۶)، لطیف، خبیر، ظاهر، باطن، قاهر(همان، ج ۱: ۱۲)، حی(همان: ۱۵)، واحد، احد، صمد، منشی، مجسم، مصور(همان: ۳۹)، حکیم(همان، ج ۲: ۷۲)، حامل، ممسک(همان، ج ۱: ۳۷)، مبدی، کائن(همان، ج ۲: ۷۴)، قیوم، قائم، باقی، عادل(همان: ۴۹۶) و عالم بودن خداوند به اشیا قبل از آفرینش آن(همان، ج ۱: ۳۱) و هادی بودن خداوند برای اهل آسمان و اهل زمین(همان: ۳۵۹) است.

همچنین امام رضا(ع) برای شناساندن بهتر پروردگار به تبیین صفات سلبيه الهی پرداخته‌اند. البته توجه به این نکته ضروری است که صفات سلبيه از آن جهت که نفی کننده نقص از خداوند است، خود به نوعی اثبات کمال به حساب می‌آید. بر اساس روایات رضوی، صفات سلبيه الهی شامل ویژگی‌هایی همچون: رؤیت‌پذیری با چشم(همان، ج ۱: ۱۵، ۴۹)، همتا داشتن(همان: ۳۸)، دارای مکان بودن(همان: ۱۸)، مخلوق بودن(همان: ۲۴)، زمان داشتن(همان: ۲۸)، دارای جسم بودن، صورت داشتن(همان: ۲۶)، حد داشتن(همان: ۲۷)، کیفیت داشتن، عجز، نیاز به غیر(همان: ۳۰)، فرزند داشتن(همان: ۳۱)، ظالم بودن(همان: ۳۱ ج ۲: ۴۹۶)، شریک داشتن(همان، ج ۱: ۳۱)، تغییر و تبدیل‌پذیری(همان: ۳۷)، آمد و شد داشتن(همان: ۳۸۲)، متصف شدن به صفات مخلوقات(همان: ۳۸۱ ج ۲: ۴۵۴)، سهو کردن(همان، ج ۲: ۵۰۳)، توهم و تدلل خداوند(همان: ۱۲۱) است.

در نمودار ۱، میزان فراوانی مؤلفه‌های خداباوری بعد اعتقادی سبک زندگی اسلامی در روایات امام رضا(ع) منعکس شده است. از مجموع ۳۲۳ مضمون روایت، بیشترین میزان فراوانی مؤلفه‌های خداباوری سبک زندگی اسلامی در روایات امام رضا(ع) مربوط به اسما و صفات الهی با ۱۴۳ مورد و کمترین آن مربوط به براهین اثبات خدا با یک مورد فراوانی است.

نمودار ۱: فراوانی مؤلفه‌های خداباوری بعد اعتقادی سبک زندگی اسلامی در روایات امام رضا(ع)

۲. راهنمایشناسی

شناخت فرستادگان الهی یکی از مهم‌ترین محورهای بُعد اعتقادی سبک زندگی اسلامی در آموزه‌های رضوی است. از آنجا که عملکرد انسان متأثر از باورهاست، چنین آگاهی موجب می‌شود که انسان با تأسی به کامل‌ترین الگوهای عملی بتواند در مسیر هدایت الهی گام برداشته، در دنیا و آخرت سعادت‌مند شود. بر این اساس، می‌توان گفت که شناخت انبیا و ائمه (ع) و التزام عملی به دستورات ایشان، از برجسته‌ترین وجوه تمایز میان سبک زندگی اسلامی و سایر سبکهای زندگی به حساب می‌آید.

در روایات امام رضا (ع) مؤلفه‌های راهنمایشناسی بُعد اعتقادی سبک زندگی اسلامی به شرح ذیل استخراج شده است:

یک) شناخت انبیای الهی

در روایات رضوی، جایگاه پیامبران و به طور خاص جایگاه پیامبر اسلام (ص) تبیین شده و سبک زندگی آنان مورد توجه قرار گرفته است. آن حضرت در بیان جایگاه پیامبران به برتری مقام انبیا بر فرشتگان تأکید کرده و به نقل از پیامبر (ص) می‌فرماید: «ن الله تبارک وتعالی فضل أنبیائه المرسلین علی ملائکته المقربین» (همان، ج ۱: ۷۸). همچنین بر خورداری از مقام وجه‌اللهی (همان: ۱۸) و واسطه بودن رسولان الهی در جهت معرفت خداوند، از سایر مواردی است که در تبیین جایگاه انبیا مورد تأکید قرار گرفته است (همان). البته نباید از این نکته غفلت ورزید که انبیا، همگی بندگان خداوندند و سزاوار نیست که به ویژگی‌هایی متّصف شوند که از ساحت بندگی پروردگار خارج شوند. این موضوع به خوبی در فرموده امام رضا (ع) آنگاه که به نقل از پیامبر (ص) می‌فرماید: «لا ترفعونی فوق حقی فان الله تبارک تعالی اتخذنی عبداً قبل أن یتخذنی نبیا» (همان، ج ۲: ۱۳۳) آشکار است.

یکی از مهم‌ترین موضوعات مرتبط با انبیا، سخن از عصمت ایشان است. پیامبران به عنوان برترین الگوهای هدایت، لازم است که از هر گونه لغزشی در گفتار و کردار مصون باشند. بر همین اساس عصمت پیامبران به عنوان برجسته‌ترین ویژگی انبیا مورد توجه خاص امام هشتم شیعیان قرار گرفته است (همان: ۹۲). از این رو، آن حضرت به معصومیت پیامبرانی همچون: آدم، موسی، یوسف، یونس (همان: ۱۲۴)، ابراهیم و داوود (همان: ۹۲) و محمد (ص) (همان: ۹۲، ۱۲۴) اشاره کرده، به طور عام، زندگی آدم، نوح، داوود، یعقوب (همان: ۴۸۲)، یحیی (همان: ۴۷۵)، ابراهیم (همان، ج ۱: ۵۶)، اسماعیل (همان: ۵۹)، یوسف (همان، ج ۱: ۶۱، ۶۲، ۳۴۵، ۳۴۷؛ ج ۲: ۴۸۲)، موسی (همان، ج ۱: ۶۵-۶۳)، شعیب (همان: ۶۶)، یوشع (همان: ۶۸)، خضر (همان: ۶۹)، سلیمان (همان: ۷۰، ۷۱، ۷۳)، عیسی (همان: ۷۴، ۷۵)، صالح (همان: ۱۱۹) می‌پردازد و عدم (همان)، جواز نسبت سوء به انبیای الهی (همان، ج ۲: ۹۲) را مورد تأکید قرار می‌دهد.

تحلیل ابعاد و مؤلفه‌های اعتقادی سبک زندگی ... ♦ ۴۴۳

نکته مورد توجه در مورد پیامبر اکرم (ص) آن است که آن حضرت، برترین مخلوقات عالم است. امام رضا (ع) با به کار بردن عبارات «فانک خیر الاولین والآخرین» (همان، ج ۱: ۱۴۲)، «أفضل العالمین» (همان، ج ۲: ۴۹۶) و «صفوته من خلقه» (همان: ۴۹۶)، بر افضل بودن رسول خدا (ص) تأکید کرده‌اند. افزون بر آن، در تعبیر «خزانه علم» (همان، ج ۱: ۱۳۵)، «باب مأمون وحی خدا» (همان: ۱۰۵) و «شنونده اسرار جبرئیل» (همان: ۱۰۹)، از سوی امام هشتم (ع) جایگاه آن حضرت مورد توجه قرار گرفته است.

از آنجا که برخورداری از سبک زندگی اسلامی در گرو پیروی بی‌چون و چرا از آموزه‌های وحیانی و متابعت از معصومین (ع) در تمامی شئون زندگی است، ویژگی‌های پیامبر اکرم (ص) از جمله: سادگی در خوراک و مرکب (همان، ج ۲: ۳۶۲)، معاشرت نیکو، نرمی و آرامش در سخن، بخشنندگی (همان: ۴۷۷)، دلجویی از یاران، تحسین کارهای نیک و تقبیح افعال زشت، میانه‌روی، عدم غفلت، عدم تجاوز از حق، خوشرویی و صبر (همان، ج ۱: ۸۲)، به طور خاص از جانب امام رضا (ع) بیان شده است.

دو) شناخت ائمه (ع)

ولایت‌پذیری، انتظار فرج، دوستی و اطاعت از اهل بیت (ع) از جمله مسائل قابل اهمیت بُعد اعتقادی سبک زندگی اسلامی در روایات رضوی است. در عین حال، تبیین جایگاه امامت و روشن ساختن جریانات منحرف را می‌توان از دیگر امور زمینه‌ساز به منظور اصلاح باورها در خصوص راهنماشناسی به حساب آورد.

بر اساس آموزه‌های رضوی، اهل بیت (ع): امان امت (همان، ج ۱: ۱۰۷)، حجت بر خلق، خزائن زمین و معادن حکم خدا (همان: ۱۳۹) هستند و تا روز قیامت از قرآن جدا نخواهند شد. (همان، ج ۱: ۱۰۷؛ ج ۲: ۱۱۴)

پذیرش ولایت ائمه معصومین (ع) ضروری‌ترین اصل اعتقادی در سبک زندگی اسلامی است؛ تا آنجا که طبق فرموده امام رضا (ع) اولین سؤال در قیامت راجع به ولایت اهل بیت (ع) است (همان، ج ۱: ۱۰۷). ولایت‌پذیری باعث عدم خروج از مسیر هدایت شده (همان)، سبب پیوند خوردن زندگی و مرگ انسان با زندگی و مرگ رسول خدا (ص) خواهد شد (همان: ۹۵). بر اساس روایات امام رضا (ع)، کسی که ولایت‌پذیر باشد، بر کشتی نجات سوار و به عروه‌الوثقی و جبل‌الله تمسک جسته است (همان: ۱۱۲). البته پر واضح است که دوستی اهل بیت (ع) اساسی‌ترین اصل در پذیرش ولایت است. از همین رو، مودت اهل بیت (ع) امری واجب (همان، ج ۲: ۱۱۴) و به عنوان نشان افتراق میان انسان مؤمن و منافق محسوب می‌شود. (همان، ج ۱: ۱۰۲)

با وجود آنکه ولایت‌پذیری و دوستی اهل بیت (ع) دو عنصر اساسی بُعد اعتقادی سبک زندگی اسلامی به شمار می‌آید، ولی با این حال باید اذعان داشت که ادعای دوستی ائمه (ع) بدون اطاعت محض از ایشان، ادعایی گزاف است. قرار گرفتن دو واژه اطاعت و مودت در کنار یکدیگر در سخن امام رضا (ع) «فرض الله عز و جل طاعتهم وأوجب مودتهم» (همان: ۶)، بیانگر لزوم توأمان بودن دوستی ائمه (ع) و اطاعت از ایشان در سبک زندگی انسان ولایت‌پذیر است.

۴۴۴ ◆ مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی ۶۰

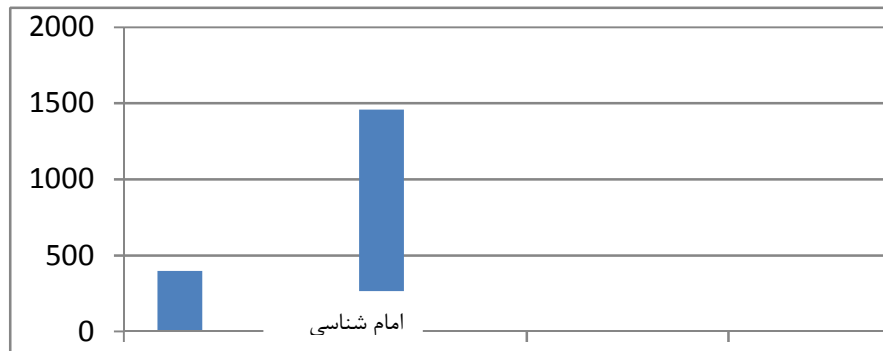
اما درباره این پرسش که چه ضرورتی برای وجود اولی الامر و اطاعت از ایشان در زندگی وجود دارد، امام رضا(ع) بقای هر قومی را به واسطه داشتن سرپرست و قوام امر دین و دنیا را به واسطه داشتن اولی الامر ذکر کرده، جلوگیری از فساد، عدم تجاوز از حدود، اقامه احکام، مقابله با دشمنان، بازداشتن ظالم از تجاوز و ایجاد جماعت را از جمله دلایل وجود اولی الامر بیان می‌دارند. ایشان در مقابل، نبود ولی امر را باعث از بین رفتن ملت، تباه شدن دنیا، تغییر در سنن و احکام و زیاد کردن آن توسط بدعت‌گذاران و کاستن از آن توسط ملحدین و در نتیجه، مشته شدن امر برای مسلمانان و در آخر، فساد جامعه برمی‌شمرند. (همان: ۱۰۹)

البته نباید از وجود جریانهای فکری انحرافی همچون: غالی‌گری و تأثیر آن در شکل‌گیری سبک زندگی غیر منطبق با آموزه‌های اسلامی غفلت ورزید. برخی افراد با جریانات فکری خاص، همزمان با دوران امامت امام رضا(ع) سعی داشتند تا دیگران را تحت تأثیر افکار ناصواب خود قرار دهند. به همین جهت، امام هشتم(ع) ضمن معرفی جریانات انحرافی مانند غلات(همان: ۲۳۷) و برخی فرقه‌های موجود نظیر واقفیه(همان، ج ۱: ۴۳۲؛ ج ۲: ۴۴۱)، چگونگی تعامل با آنها را به پیروان خویش آموزش داده‌اند. (همان، ج ۱: ۲۶)

از آنجا که سبک زندگی ناظر به رفتارها و نمودهای ظاهری و بیرونی بوده، گستره آن شامل کلیه رفتارهای نهادینه شده فردی و اجتماعی است، انتظار فرج به عنوان اصلی‌ترین تجلی سبک زندگی اسلامی محسوب می‌شود. امام رضا(ع) در این باره با تأکید بر لزوم انتظار و صبر برای ظهور منجی، زمان فرج امام عصر(عج) را دقیقاً آن هنگام می‌داند که مردم از ظهور آن حضرت ناامید گشته‌اند. (همان: ۲۱۷)

با مراجعه به روایات رضوی می‌توان دریافت که در شیوه زندگی شیعیان، رعایت حقوق اهل بیت(ع)(همان: ۲۴۴) امری کاملاً ضروری است. همچنین عدم اظهار نظر شخصی در موارد مشکوک و جویا شدن نظر امام و نصب‌العین قرار دادن آن، از شیوه‌های رفتاری منطبق با آموزه‌های وحی است(همان، ج ۲: ۴۹۱). در مقابل، اگر کسی حقوق ائمه(ع) را رعایت نکند و با اهل بیت(ع) دشمنی ورزیده یا بر آنان ظلم روا دارد، بر اساس فرموده امام رضا(ع)، بهشت بر او حرام و در قیامت همراه با منافقین در درک اسفل عذاب خواهد شد(همان، ج ۱: ۱۰۶). اهمیت این امر زمانی افزون می‌شود که بدانیم پرونده اعمال ما هر روز و هر شب به امام عرضه می‌شود(همان: ۳۳۹) و آنان از کم و کیف رفتار شیعیان آگاه می‌شوند.

در نمودار ۲، میزان فراوانی مؤلفه‌های راهنماشناسی بُعد اعتقادی سبک زندگی اسلامی در روایات امام رضا(ع) منعکس شده است. از میان ۱۸۵۷ مضمون‌روایت بُعد راهنماشناسی سبک زندگی اسلامی، بیشترین میزان فراوانی مؤلفه‌ها در روایات امام رضا(ع) مربوط به شناخت ائمه(ع) با فراوانی ۱۴۵۹ مورد و ۷۹ درصد است و در مرتبه دوم، شناخت پیامبران با فراوانی ۳۹۸ مورد و ۲۱ درصد می‌باشد.

نمودار ۲: فراوانی مؤلفه‌های راهنماشناسی بُعد اعتقادی سبک زندگی اسلامی در روایات امام رضا(ع)

۳. آخرت‌باوری

اعتقاد به حیات پس از مرگ یکی از بنیادی‌ترین محورهای بُعد اعتقادی حاکم بر سبک زندگی اسلامی در آموزه‌های رضوی است که از جهات گوناگون مورد تحلیل قرار گرفته است. آخرت‌باوری از یک سو عامل تشویق‌کننده انسان در انجام کارهای نیک و از سوی دیگر، عامل بازدارنده از آلوده شدن انسان به گناه است. از آنجا که عملکرد آدمی متأثر از باورهای اوست، ایمان به عالم آخرت همچون باور به رخدادهای پس از مرگ و پیش از رستاخیز، نفخ صور، حساب اعمال، جهنم و بهشت، در سبک زندگی انسان تأثیر جدی دارد. چنین اعتقادی باعث می‌شود تا انسان همواره مراقب اندیشه، گفتار و رفتار خود باشد و شیوه زندگی خود را به گونه‌ای تنظیم کند که هنگام حضور در پیشگاه خداوند دچار خسران نشود.

در روایات امام رضا(ع) مؤلفه‌های آخرت‌باوری بُعد اعتقادی سبک زندگی اسلامی، به شرح ذیل استخراج شده است:

یک) باور به بقای جهان آخرت و فناپذیری دنیا

تعبیر «ألا إن الدنيا دار فناء، و الآخرة دار بقاء» و نیز «للاخرة خلقتم» (همان، ج ۱: ۲۲۸) از امام رضا(ع)، به صراحت بر فناپذیری دنیا و پایداری جهان آخرت تأکید دارند.

دو) باور به وجود عذاب قبر و تکبیر و منکر

در روایات رضوی همان گونه که ایمان به عذاب قبر از باورهای ضروری یک مسلمان شمرده شده، ایمان به فرشته‌های نکیر و منکر نیز مورد تأکید قرار گرفته است. (همان، ج ۲: ۴۹۶)

سه) باور به عالم مرگ و لزوم کسب آمادگی برای آن

یکی از مهم‌ترین موضوعات مرتبط با آخرت‌باوری، اعتقاد به عالم مرگ و لزوم کسب آمادگی برای آن است که نمود آن در سبک زندگی آشکار می‌شود. بر اساس روایات رضوی، انجام واجبات،

۴۴۶ ♦ مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی ۶۰

اجتناب از محرّمات و تخلّق به مکارم اخلاقی، نشان از آماده بودن انسان برای مرگ است (همان، ج ۱: ۲۴۶). انسان آماده برای مرگ، دلبستگی خود را به دنیا زدوده است (همان: ۲۸۸). او مرگ را فراگیر می‌داند (همان: ۳۶۹) و پیوسته از آن یاد می‌کند (همان، ج ۲: ۴۱۴) و هنگام فرا رسیدنش را نزدیک می‌داند (همان، ج ۱: ۲۸۴). فرموده امام رضا (ع) «چه بسا غافلگی که جامه می‌بافد تا بیوشد و آن جامه کفن اوست؛ خانه می‌سازد تا مسکن گیرد و آنجا گور اوست» (همان، ج ۲: ۴۹۰)، به خوبی نمایانگر محدود بودن زمان زندگی و لزوم نزدیک دانستن مرگ است. در سبک زندگی کسانی که باور به نزدیکی مرگ و حسابرسی عالم آخرت دارند، لذات [نابجا] دنبال نمی‌شود (همان: ۴۱۴) و [به واسطه لذات نابجا] کسی شادمان نیست. (همان: ۴۲۱)

باید توجه داشت که امام رضا (ع) هنگام فرا رسیدن مرگ را یکی از سه موعده می‌دانند که وحشت سراسر وجود انسان را فرا می‌گیرد (همان، ج ۱: ۳۵۶)؛ اما بر این نکته تصریح می‌فرمایند که مرگ انسان مؤمن و بی‌ایمان یکسان نیست. از منظر امام هشتم (ع)، محبان اهل بیت (ع) به هنگام مردن، همچون کودکی تازه متولد شده، عاری از هر گونه گناه و ناپاکی می‌باشند (همان: ۲۰۷). همچنین افراد با ایمان، مرگ را چونان بوی خوشی درمی‌یابند که خستگی و درد را از وجودشان زایل می‌کند. اما در مقابل، مرگ برای انسان کافر، از شدت سختی همچون نیش عقرب و بدتر از اره شدن با اره، ریزریز گشتن با قیچی، خرد شدن با سنگ و چرخیدن سنگ آسیاب بر روی حلقه چشم است. (همان، ج ۲: ۴۱۳)

چهار) قیامت باوری

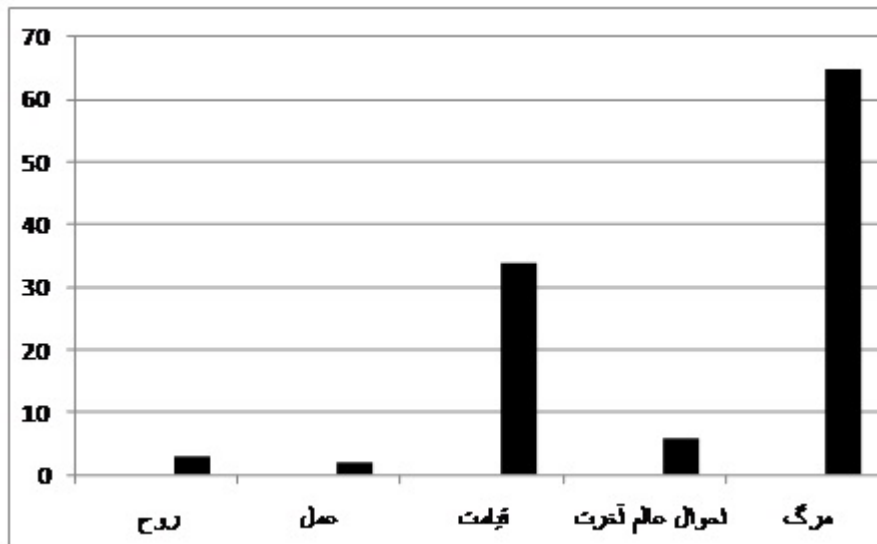
باور به برانگیخته شدن انسان پس از مرگ، سنجش اعمال و صراط، از مشخصه‌های بارز انسان با ایمان است (همان، ج ۱: ۴۶). چنین ایمانی انسان را وا می‌دارد تا سبک زندگی خود را به گونه‌ای تنظیم کند که در قیامت، در پیشگاه عدل الهی سربلند باشد. فرموده امام رضا (ع) که «برای خود فضل و نیکی پیش فرستید تا به نفعتان باشد و چیزی که مایه حسرت است از خود باقی نگذارید» (همان: ۲۸۸)، حاکی از لزوم تنظیم شیوه زندگی دنیا به منظور توشه برگرفتن برای آخرت است. در سبک زندگی منطبق با آموزه‌های وحیانی، انسان مؤمن تلاش می‌کند تا از تمام لحظات عمر خویش برای آخرت بهره گیرد؛ زیرا باور دارد که در قیامت برای رسیدگی به اعمال، در محکمه عدل الهی حاضر شده و از چگونگی صرف کردن عمر، جوانی، کیفیت به دست آوردن مال و نحوه خرج کردن آن و نیز محبت اهل بیت (ع) مورد محاسبه قرار می‌گیرد (همان: ۲۴۵). به هنگام رستاخیز، محروم کسی است که از خیر و برکت مال خود بی‌نصیب ماند (همان: ۲۸۸) و در مقابل، سود با کسی است که با صدقات و خیرات، ترازوی اعمال خویش را سنگین و جایگاه خود را در بهشت و مسیرش را بر صراط نیکو گرداند. (همان)

در اینجا این سؤال مطرح است که آیا بهشت و جهنم قبل از فرا رسیدن زمان قیامت خلق شده‌اند؟ امام رضا (ع) با استناد به آیه ۴۴-۴۳ سوره الرحمن: «هذه جهنم التي يكذب بها المجرمون * يطوفون بينها و

تحلیل ابعاد و مؤلفه‌های اعتقادی سبک زندگی ... ♦ ۴۴۷

بین حمیم آن»، تصریح می‌فرمایند که بهشت و جهنم آفریده شده و هر کس خلقت آن را انکار کند از ولایت پیامبر(ص) و ائمه(ع) خارج شده است. (همان، ج ۱: ۱۸؛ ج ۲: ۴۵۷)

در نمودار ۳ میزان فراوانی مؤلفه‌های آخرت‌باوری بُعد اعتقادی سبک زندگی اسلامی در روایات امام رضا(ع) منعکس شده است. بُعد آخرت‌باوری سبک زندگی اسلامی در روایات امام رضا(ع) شامل محورهای قیامت، احوال عالم آخرت، مرگ، روح و عمل است که از میان ۱۱۰ مضمون‌روایت بُعد آخرت‌باوری سبک زندگی اسلامی، بیشترین میزان فراوانی مؤلفه‌ها مربوط به مرگ با ۶۵ مضمون‌روایت و ۵۹ درصد فراوانی و کمترین آن مربوط به عمل با دو مضمون‌روایت و دو درصد فراوانی است.

نمودار ۳: فراوانی مؤلفه‌های آخرت‌باوری بُعد اعتقادی سبک زندگی اسلامی در روایات امام رضا(ع)

بر اساس آنچه گذشت، روشن می‌شود که مجموع میزان فراوانی مؤلفه‌های بُعد اعتقادی سبک زندگی اسلامی در روایات امام رضا(ع)، برابر با ۲۲۹۰ مورد است. اولین محور مورد توجه در روایات امام رضا(ع) از نظر فراوانی در مؤلفه‌های بُعد اعتقادی، محور راهنماشناسی با ۱۸۵۷ مضمون‌روایت و ۸۱ درصد فراوانی؛ دومین محور، خداباوری شامل ۳۲۳ مضمون‌روایت و ۱۴ درصد فراوانی و سومین محور، آخرت‌باوری با ۱۱۰ مضمون‌روایت و پنج درصد فراوانی است که در جدول ۱ مشخص شده است.

جدول ۱: فراوانی مؤلفه‌های بُعد اعتقادی سبک زندگی اسلامی در روایات امام رضا(ع)

ردیف	محور	فراوانی	درصد
۱	راهنماشناسی	۱۸۵۷	۸۱
۲	خداباوری	۳۲۳	۱۴
۳	آخرت‌باوری	۱۱۰	۵
	مجموع	۲۲۹۰	۱۰۰

(و) نتیجه‌گیری

سبک زندگی اسلامی در آموزه‌های رضوی، شیوه زندگی منبعث از وحی است که روش زندگی انسان را برای رسیدن به کمال و برخورداری از حیات طیبه در تمام ابعاد آن نشان می‌دهد.

ساحت اندیشه، آگاهی و باورها، در شکل‌گیری سبک زندگی انسان تأثیر انکارناشدنی دارند. اصول اعتقادی اسلام؛ یعنی عقیده به توحید، نبوت و معاد که شالوده دین اسلام را شکل می‌دهند، سبک خاصی از زندگی را شکل می‌دهند که آن را از سایر سبکهای زندگی متمایز می‌کند.

در بُعد اعتقادی سبک زندگی اسلامی در آموزه‌های رضوی، همواره اصالت از آن خداست و اطاعت از او واجب و حق ایشان مقدم بر حقوق دیگران است. باور به یگانگی خداوند و شناخت افعال او همچون: ابتلا، مشیت و قضا و قدر الهی، باعث می‌شود تا انسان سبک زندگی خویش را به گونه‌ای تنظیم کند که تسلیم اراده الهی بوده، همواره او را ناظر بر اندیشه و رفتار خویش بداند.

مؤلفه‌های خداباوری بُعد اعتقادی سبک زندگی در روایات امام رضا(ع)، شامل توحید، معرفت الهی، افعال، اسما و صفات پرودگار و اثبات وجود خداست که از مجموع ۳۲۳ مضمون روایت، بیشترین میزان فراوانی مربوط به اسما و صفات الهی با ۱۴۳ مورد و ۴۴ درصد است.

شناخت معصومین(ع) و باور به اینکه ایشان کامل‌ترین الگوهای رفتاری برای پیروی می‌باشند و اجرا و به عینیت رساندن اوامر ایشان در شکل‌گیری سبک زندگی اسلامی تأثیر گذار است.

مؤلفه‌های راهنماشناسی بُعد اعتقادی سبک زندگی در روایات امام رضا(ع) شامل شناخت انبیای الهی و به طور خاص پیامبر اکرم(ص)، عصمت پیامبران و چگونگی شیوه زندگی ایشان و شناخت ائمه(ع)، شامل تبیین جایگاه امامت و روشن ساختن جریانات منحرف از امامت، ولایت‌پذیری، انتظار فرج، دوستی و

تحلیل ابعاد و مؤلفه‌های اعتقادی سبک زندگی ... ۴۴۹

اطاعت از اهل بیت(ع) است که از مجموع ۱۸۵۷ مضمون روایت، بیشترین میزان فراوانی مربوط به شناخت ائمه(ع) با فراوانی ۱۴۵۹ مورد و ۷۹ درصد است.

باور به هدفمند بودن زندگی، استمرار زندگی از دنیا به آخرت و درونی‌سازی آن، اعتقاد به فانی بودن دنیا و باقی بودن جهان آخرت و حسابرسی به هنگام رستاخیز، الزامات رفتاری متناسبی را پدید می‌آورد که در صورت‌بندی شیوه زندگی انسان مؤثر است.

مؤلفه‌های آخرت‌باوری بُعد اعتقادی سبک زندگی در روایات امام رضا(ع)، شامل محورهای قیامت، احوال عالم آخرت، مرگ، روح و عمل می‌باشد که از مجموع ۱۱۰ مضمون روایت، بیشترین میزان فراوانی مربوط به مرگ با ۶۵ مضمون روایت و ۵۹ درصد فراوانی است.

مجموع میزان فراوانی مؤلفه اعتقادی روایات امام رضا(ع) برابر با ۲۲۹۰ مورد است. اولین محور مورد توجه در روایات امام رضا(ع) از نظر فراوانی در مؤلفه اعتقادی، محور راهنمایی با ۱۸۵۷ مضمون روایت و ۸۱ درصد فراوانی، دومین محور، خداباوری شامل ۳۲۳ مضمون روایت و ۱۴ درصد فراوانی و سومین محور، آخرت‌باوری با ۱۱۰ مضمون روایت و ۵ درصد فراوانی است.

پیشنهادها

- آگاهی‌بخشی مؤلفه‌های اعتقادی سبک زندگی اسلامی به عنوان محوری‌ترین باور تأثیرگذار بر سایر میدانهای شناختی؛
- هدایت نظام برنامه‌ریزی به سمت تقویت باور به مبانی دینی و طراحی شیوه زندگی دینی؛
- سیاستگذاری برای دستیابی به سبک زندگی اسلامی با تأسی به معصومین(ع) و الگوبرداری از رفتار آنان.

منابع

- قرآن کریم.
- احمدی، ابوالفضل (۱۳۹۱). تحلیل گفتمان سبک زندگی دینی (اسلامی) در اندیشه مقام معظم رهبری. پایان نامه کارشناسی ارشد. تهران: دانشگاه شاهد.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۱). مفاتیح الحیاه. قم: اسراء، ج. هشتاد و چهارم.
- رضایی، مصطفی (۱۳۸۹). «سبک زندگی و چالش‌های هویتی». ماهنامه زمانه، ش ۸: ۴۵-۴۴.
- شریفی، احمد حسین (۱۳۹۱). آیین زندگی. قم: دفتر نشر معارف.
- صدوق، محمد بن علی بن بابویه قمی (۱۳۸۷). عیون اخبار الرضا. تصحیح سید مهدی حسینی. تهران: جهان.
- طباطبایی، محمد حسین (۱۳۸۸). رسائل توحیدی. قم: موسسه بوستان کتاب.
- عطاردی الخبوشانی، عزیزالله (۱۴۰۶ ق). مسند الامام الرضا (ع). مشهد: آستان قدس رضوی.
- فاضل قانع، حمید (۱۳۹۲). سبک زندگی بر اساس آموزه‌های اسلامی. قم: مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما.
- کاویانی، محمد (۱۳۹۱). سبک زندگی اسلامی و ابزار سنجش آن. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ ق). بحار الأنوار. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- ولی‌زاده، محمد جواد (۱۳۹۲). «ضرورت ارائه تعریف بومی اسلامی- ایرانی از سبک زندگی ایرانی». نشریه علوم اجتماعی مهندسی فرهنگی، سال هشتم، ش ۷۵.

